

door Willem Witteveen

Burgerschap en belangenstrijd

Van Gunsteren pleit voor het conflictmodel

De Academische Boekengids 44, mei 2004, pp. 5-8.

Goed burgerschap gedijt niet bij harmonie, maar is juist gebaat bij conflict en verschil. Dit inzicht verdedigt de rechtsfilosoof en politicoloog Herman van Gunsteren, die onlangs afscheid nam als hoogleraar aan de Leidse universiteit. Volgens Willem Witteveen is hij een van de belangrijkste politieke theoretici van Nederland.

Op 19 december 2003 neemt Herman van Gunsteren afscheid als hoogleraar politieke theorieën en rechtsfilosofie aan de Leidse universiteit. Het Groot Auditorium zit vol collega's, leerlingen en vrienden. Het is een door nostalgie gekleurd moment. Ik ben zeker niet de enige promovendus (van de veertig!) die terugdenkt aan Hermans baanbrekende proefschrift in de jaren zeventig (*The Quest for Control*) en aan zijn oratie over politieke verantwoordelijkheid. Over veerkracht gaat het nu. De titel van zijn nieuwe boek *Woordenschat voor verwarde politici* geeft aan waar het hem om te doen is. Politici verkeren in conceptuele verwarring 'omdat ze geconfronteerd worden met kwesties die ze onvoldoende doorgronden [...] om hun interventie een redelijke kans op succes te geven'. Met 'woordenschat' doelt Van Gunsteren op de taal verbonden aan politieke instituties ('democratie', 'vrijheid') die beschikbaar moeten zijn om de kerntaken van het democratische politieke regiem waar te kunnen maken (orde, gerechtigheid en veerkracht).

Luisterend naar de rede in het stampvolle Groot Auditorium dringt nog iets anders tot mij door: de man die hier aan het woord is, heeft in de 38 jaar dat hij zich met politieke theorie bezighoudt een uitzonderlijke prestatie geleverd. Ik meen zelfs dat Van Gunsteren, samen met de Groningse historicus Frank Ankersmit, de belangrijkste politieke theoreticus is die de Nederlandse academische wereld de afgelopen decennia heeft opgeleverd. En net als bij Ankersmit is zijn werk van internationale betekenis.

Niet iedereen deelt dit oordeel, want in Nederland heeft men nu eenmaal altijd de neiging alleen het denken dat van ver komt, op waarde te schatten. Waar het de trends in de politieke theorie betreft, waait men graag mee met de nieuwste Franse, Duitse, Britse en Amerikaanse winden, waarbij wordt vergeten dat er ook in eigen land over politiek wordt nagedacht en dat Nederlandse onderzoekers soms ook de internationale denkbeelden beïnvloeden.

Daarbij speelt tevens de stijl van politiek filosoferen een rol. Van Gunsteren is iemand die hardop denkt en anderen ertoe aanzet gedachten uit te spreken waarvan ze niet wisten dat ze die hadden. Deelnemers aan een seminar met Herman van Gunsteren worden de filosofische vriendschap gewaar die bestaan moet hebben in Plato's academie; er ontstaat een denkruimte waarin iemand zijn eigen gedachten kan toetsen aan de veel sterkere en originelere gedachten van de grote politieke schrijvers uit de traditie van de politieke theorie.

'Politieke theorie is te belangrijk om over te laten aan ideologen, aan mensen dus die er voortdurend op uit zijn hun al vaststaande gelijk te bevestigen en andere visies te bestrijden.'

De jaren zeventig van de vorige eeuw, mijn studietijd in Leiden, waren ideologisch geladen en kenden nog heel wat meer polarisatie en contestatie dan nu. Samen met zijn collega Grahame Lock introduceerde Van Gunsteren toen een manier van werken die zou uitgroeien tot de Leidse traditie van politieke theorie beoefenen. Terwijl iedereen duidelijke en systematisch uitgewerkte ideologische kaders verwachtte, omdat die nodig zouden zijn om het vermoldde systeem van de verzuilde politiek omver te werpen en de samenleving op een nieuwe leest te schoeien - het waren de dagen van provo, D66, studentenoproer, Vietnamprotesten en Club van Rome - gaf Van Gunsteren geen ideologische colleges, geen samenvattingen van Marx of voetnoten bij Plato, maar liet hij ons studenten de klassieke politieke denkers lezen.

Het werkboek *Politieke theorieën* uit 1977 bevat een lijst van 26 oorspronkelijke werken, waaronder teksten van Machiavelli, Hegel, Marx en Arendt, die de verplichte literatuur vormden voor het vak, met de toevoeging: 'Wie niet genoeg tijd heeft om al deze werken door te nemen kan zich beperken tot lezing van enkele hoofdstukken van het werkboek en de hierboven vermelde literatuur die daarbij hoort. Dat is zinvoller dan het lezen van het hele werkboek zonder de daarbijbehorende 'originelen'. Het doel was immers niet het veredelde stampwerk dat voor wetenschappelijk studeren doorgaat, of de ideologische zuiverheid waar de politieke praxis kennelijk op zat te wachten, maar zelf leren nadenken over politieke problemen. Van Gunsteren en Lock zagen in dat de vreemde, verwarrende en fascinerende teksten uit de politiek theoretische traditie daarbij van groter nut zijn dan contemporain onderwijsmateriaal.

In een volgend onderwijsboek *Sterke posities in de politieke filosofie* (1989) is deze methode nog geperfectioneerd: daarin wordt een 'aantal belangrijke posities in de politieke filosofie op hun sterkst en eenvoudigst gepresenteerd' teneinde 'de lezer in staat te stellen om zelf de gepresenteerde gedachten te denken, om zich erdoor te laten verontrusten, om ze in zijn eigen denkarsenaal op te nemen'. Verontrustend was deze werkwijze zeker. Onder de studenten waren in die jaren natuurlijk de nodige revolutionaire marxisten die dachten dat bij het vak politieke theorie *Das Kapital* bestudeerd zou worden, met de *Grundrisse* erbij, maar Herman zette deze studenten op een dieet van Augustinus en Rousseau; zoek de verschillen en vind de overeenkomsten. In die dagen waren er in Leiden ook vele welopgevoede liberale jongelieden en die kregen *On Liberty* van Mill te lezen. Daardoor konden ze ontdekken hoe radicaal het liberalisme eigenlijk is en hoe weinig het met het conservatisme gemeen heeft; daarna moest nodig de antiliberaal Plato bestudeerd worden. Lastig inderdaad, maar de heilzame effecten van deze didactiek waren onmiskenbaar.

Terwijl de voorzitter van de vakgroep Van Gunsteren toespreekt, wens ik in stilte de Leidse vakgroep toe dat deze traditie van politieke theorie bedrijven ook na zijn vertrek met kracht zal worden voortgezet. Politieke theorie is te belangrijk om over te laten aan de (tegenwoordig ook in Leiden vaak neoconservatieve) ideologen, aan mensen dus die er voortdurend op uit zijn hun al vaststaande gelijk te bevestigen en andere visies te bestrijden. Met een variatie op de elfde stelling van Marx over Feuerbach: *De ideologen hebben de wereld naar hun hand willen zetten, het komt er echter op aan haar te interpreteren.*

Het belangrijkste boek van Van Gunsteren is *The Quest for Control: A critique of the rational-central-rule approach in public affairs* (1976). Dit is zowel een veelzijdige poging om de wereld van het openbaar bestuur te interpreteren als een indringende kritiek op de veronderstelling dat het mogelijk is de wereld naar je hand te zetten als je maar gelijk hebt en met goede wil en rationeel te werk gaat. Het boek begint met een diepgaande analyse van planning als een politieke activiteit. Van Gunsteren maakt duidelijk dat de op dat moment nieuwste inzichten over planning als een technische en rationele onderneming in wezen verholde vormen van politiek voorstelden. Alternatieven voor de orthodoxe planning, zoals de systeembenadering, de cybernetische school en de communicatieve planning, zijn trouwens ook niet van illusies vrij - ze onderschatten alledrie het belang van macht en tradities voor ordelijke interacties. De 'rational-central-rule approach', het idee dat het mogelijk is om vanuit een centraal punt de samenleving te besturen met behulp van regels die steunen op gefundeerde kennis, duikt in talloze varianten telkens weer op. In een grondig onderzoek over programmatische budgetteringsmethoden wordt dit inzicht nog verdiept. Voor een proefschrift zou dat allemaal al genoeg zijn, maar Van Gunsteren gaat ook nog na in welke vermommingen en in wat voor kennisdomeinen planning als politieke activiteit nog meer voorkomt. Zo is het een vooronderstelling van rationele beleidsplanning dat het bestuursrecht als een instrument gebruikt kan worden om de plannen, als daar politieke steun voor gevonden is, in regels om te zetten die de praktijk reguleren. Maar door de typerende beroepsactiviteiten van de juristen onder de loep te nemen, kan deze pretentie om het recht instrumenteel in te zetten vergaand gerelativeerd worden. Als professionals zijn zij namelijk geen ziellose uitvoerders of pionnen in een van hogerhand gevoerde strategie, maar autonome beroepsbeoefenaren die te werk gaan volgens de regels van hun kunst en de bijbehorende normen en waarden van de professie. Bij de juristen betekent dit onder meer dat door interpretatie en debat de beginselen achter de regels levend gehouden worden. De instrumentalisering van het recht maakt het voor de beroepsbeoefenaren zelfs moeilijker om hun alom gewaardeerde rol te vervullen bij het voortzetten van de rechtsstatelijke tradities van de samenleving.

Instrumenteel recht berust op zijn beurt weer op filosofische veronderstellingen over regelgeleid gedrag. Daar laat Van Gunsteren een door Wittgenstein geïnspireerde taal filosofie op los die ook weer tot de conclusie voert dat de verwachtingen van de planners misplaatst zijn. Regels die mensen vrijwillig volgen kunnen niet autoritair van bovenaf worden opgelegd maar moeten ingebed zijn in praktijken en levensvormen die de planner moet respecteren. 'Rule-making can only effectively guide behavior if it is tied to ongoing forms of life. That is, if the rules make sense in terms of the practical rationality of the ongoing interactions that they are supposed to regulate (p. 136).' Voor wie zich langzamerhand begint af te vragen waarom centrale beheersing dan toch zo hardnekkig wordt nagestreefd, volgt een (wel erg beknopt) hoofdstuk over de psychologie van het reguleringsstreven. De zucht naar centrale beheersing wordt daarin geduid als een uiting van achterliggende angst en onzekerheid.

Langs verschillende wegen wordt telkens hetzelfde inzicht aannemelijk gemaakt: de pogingen om met gebruikmaking van de nieuwste wetenschappelijke inzichten de samenleving vanuit een centraal punt te besturen door gedragsvoorschriften is tot mislukken gedoemd. De 'rational-central-rule approach' kan niet werken in de wereld waarin wij leven.

'Its rationality is inappropriate because it is too far removed from ongoing forms of life and from politics in particular. Because the steering centre lacks requisite variety its capacity for learning is too small. Also, implementation is defective because rules, laws, organizations and citizens do not function like reliable parts of a machine. If the rational-central-rule approach can work at all, it can do so only under special circumstances such as a reliable basis of knowledge, power and cooperation and a stable field. However, in most cases these special conditions do not obtain and cannot be brought about by public actors (p. 150).'

Het is allemaal verbluffend compact opgeschreven en na al die jaren nog steeds verrassend.

Verscheidene stellingen van Van Gunsteren zijn in later onderzoek uitvoeriger en soms diepgaander aan de orde gekomen, maar juist de combinatie van inzichten uit vele kennisdomeinen is uniek. Het is jammer dat dit bij uitstek interdisciplinaire boek nooit is herdrukt.

‘Een toneelspeler die zijn hoofd erbij houdt: een mooie omschrijving van de politicus of bestuurder die zich bewust is van zijn burgerschapsambt.’

Wie tot zulke negatieve conclusies komt over de onmaakbaarheid van de samenleving, conclusies die nog steeds tegendraads zijn, moet ook alternatieven exploreren. Vandaar dat Van Gunsteren na zijn proefschrift aan de slag gaat met het onderzoek van leervermogen, van politieke tradities, van politieke verantwoordelijkheid en van praktijken van burgerschap. Vooral dat laatste onderwerp blijkt van groot belang. In de jaren tachtig en negentig ontstaat nieuwe internationale belangstelling voor de republikeinse politieke traditie (Aristoteles, Cicero, Machiavelli) waarin het burgerschap een centrale positie inneemt. Van Gunsteren ontwikkelt na vele omzwervingen, die onder andere tot een rapport voor de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid voeren (*Eigentijds burgerschap* uit 1992), zijn eigen neorepublikeinse theorie in *A Theory of Citizenship: Organizing Plurality in Post-1989 Democracies* (1998). De burger is een volwaardig lid van de publieke lotsgemeenschap die autonoom, oordeelkundig en loyaal de dubbelrol vervult van regeren en geregeerd worden. Burgerschap vereist politieke gelijkheid maar is verenigbaar met maatschappelijk verschil. Burgerschap is het primaire ambt van de republiek: iemand is in de eerste plaats burger en blijft dat ook als hij of zij een bepaalde publieke functie uitoefent (bijvoorbeeld de functie van bestuurder of rechter). De deugden van het burgerschap (zoals de deugd van de evenwichtige oordeelsvorming) komen in de uitoefening van het ambt (zoals dat van bestuurder of rechter) naar voren. In navolging van Hannah Arendt ziet Van Gunsteren pluraliteit - verschillen tussen mensen die met elkaar te maken hebben - als de basisconditie van het politieke leven. Het burgerschap is voor hem dan de manier om pluraliteit zo te organiseren dat daar goed mee te leven valt. Pluraliteit kan positief worden ervaren maar ook hinderlijk of gevaarlijk zijn; in praktijken van burgerschap worden de mogelijkheden benut en de gevaren beheersbaar gemaakt (in dit idee is de invloed van de antropologe Mary Douglas onmiskenbaar). Veel sturende en ordenende activiteit hoeft dus niet vanuit een centraal punt door een rationele planner of bestuurder verricht te worden, maar kan aan burgers en praktijken van burgerschap worden overgelaten. De overheid heeft een verantwoordelijkheid voor de vorming van burgers, voor het scheppen van de condities waarbinnen burgerschap kan groeien en zich vermenigvuldigen. Consensus over de normen, waarden en deugden die van burgers verwacht mogen worden, is geen vereiste. Van Gunsteren vindt, integendeel, dat burgerschap pas kan bestaan bij de gratie van conflict en verschil. ‘The cultural condition of citizenship is not consensus but a rich repertoire for acknowledging and dealing with conflicts’ (p. 152).

Deze neorepublikeinse visie op burgerschap kunnen we zien als een alternatief voor de ‘rational-central-rule’ benadering. Die gaat immers uit van burgers als raderen in een rationele bestuurlijke machinerie. Maar we kunnen ook aan heel andere contexten denken waarin burgerschap aan de orde is. Voor Van Gunsteren is het revolutiejaar 1989 een waterscheiding in de politiek. Daarna wordt duidelijk dat de nationale staat als centrale politieke eenheid over zijn hoogtepunt heen is; er ontstaat een onduidelijke wereldorde die ook weer een of andere vorm van burgerschap nodig zal hebben om zich tot een stabiele, veilige en rechtvaardige ordening te kunnen ontwikkelen. De metafoor van het netwerk vervangt de metafoor van de machine. Dat betekent een welkome erkenning van de grenzen aan de maakbaarheid vanuit een centraal punt - of de bestuurspraktijk die erkenning ook volgt is een heel ander verhaal.

Toch is ook deze andere manier van kijken geen garantie voor een effectievere en op rechtsstatelijke en democratische waarden gerichte sturingsfilosofie. Zoals een machinemetafoor de burgers ondergeschikt maakt aan systeemvereisten en zo hun vrijheid en gelijkheid bedreigt, is de netwerkmetafoor geneigd burgers uitwisselbaar en vervangbaar te maken en geen rekening te houden met zwakkere of minder aantrekkelijke leden; in het netwerk is evenmin de vrijheid en de gelijkheid van de burgers gegarandeerd. De context is veranderd, maar burgerschap blijft toch het geprefereerde alternatief boven de nieuwe gedachte van netwerksturing.

Wat zegt een samenvatting van een gedachtestroom? Loopt het inzicht niet als water tussen de grijpende vingers weg? Ik besef heel goed dat deze poging om de originaliteit van Van Gunsteren in kaart te brengen evenzeer tot mislukken gedoemd is als de poging van de planner om vanuit zijn centrale positie recht te doen aan de complexiteit van een maar al te dynamisch systeem. Ik doe het daarom anders: in de stroom van mijn eigen gedachten stuur ik aan op een dimensie van het burgerschap die meestal wordt vergeten: de theatrale. Wat gebeurt er als we niet in de terminologie van de machinemetafoor denken, en ook niet in die van het netwerk, maar de politiek en het openbare leven opvatten als een theater? Is zoiets als theatraal burgerschap mogelijk? Die theatermetafoor heb ik, als ik weer terugdenk aan mijn eerste studiejaren, ook aan een ingreep van Van Gunsteren te danken (zij het zeker geen geplande). Ik was in die tijd marxist noch liberaal, maar milieuactivist, onder de indruk van de voorspellingen van de Club van Rome die onze economie nog hooguit 25 jaar gaf. Wat moest ik lezen? Van Gunsteren suggereerde Hannah Arendts *The Human Condition* (1970). Veel begreep ik er niet van, maar het toonde wel een aansprekend beeld van wat politiek handelen is en wat burgerschap behelst. Politiek is het nieuwe begin dat mogelijk wordt waar mensen in een openbare ruimte bij elkaar komen en spreken en handelen. Daardoor tonen zij zich burgers; zij laten door hun politieke spreken en handelen zien wie zij zijn. Arendt heeft het over ‘the space of appearance’. ‘The space of appearance comes into being

wherever men are together in the manner of speech and action, and therefore predates and precedes all formal constitution of the public realm and the various forms of government, that is, the various forms in which the public realm can be organized', schrijft Arendt in *The Human Condition* (p. 199). Bij dat idee van een publieke ruimte waarin mensen politiek handelen, dachten we in de jaren zeventig natuurlijk meteen aan de woelingen in Parijs van 1968, aan het studentenoproer in Berkeley en aan de Maagdenhuisbezetting, maar Arendt noemde behalve 'revolutionaire' situaties ook de grondwetgevende vergadering die voorafging aan de Amerikaanse Grondwet.

Denk nu weer aan onze tegenwoordige maatschappelijke context en aan het politieke theater van nu. Als ik studenten overval met die arendtiaanse term 'the space of appearance' dan is hun eerste reactie: maar dat is de televisie. En daar hebben ze gelijk in, want in onze door de media bemiddelde vertegenwoordigende democratie is de televisie het medium bij uitstek waarin burgers verschijnen en laten zien wie zij zijn door te spreken en te handelen. Alleen, dit is een verschijning die de burgers die niet in beeld zijn geen enkele rol meer lijkt te geven; zij staan buiten de publieke ruimte. Er is geen sprake meer van 'acting and speaking together' en er komt voor de toeschouwers ook geen 'organization' van het publieke domein uit voort. Politiek handelen is een spektakel geworden waar je vrijblijvend naar kijkt maar niet aan deelneemt. Burgers zijn geen politieke actoren maar toeschouwers. Is dat het enige perspectief voor theateraal burgerschap? Of biedt zelfs de televisiedemocratie de mogelijkheid van burgerschapspraktijken? Dat is de vraag.

Nu is men over deze toeschouwerrol in het algemeen verre van optimistisch. Men ziet de televisiekijker niet als een autonome neorepublikeinse burger die heel wel tot oordelen in staat is, eerder als een passieve consument van infotainment. Mark Elchardus gaat in zijn boek *De dramademocratie* (2003) zover dat hij spreekt van een 'symbolische samenleving' waarin het de pers en de politici zijn die in onderlinge symbiose de nieuwsverhalen produceren die de kijkers en lezers voor waar houden. De voorbeelden liggen inderdaad voor het oprapen. Toch moeten we ons afvragen: is dit wel de hele waarheid? Ik wil de these van de dramademocratie niet bagatelliseren, maar vraag me toch af of de situatie niet te somber wordt voorgesteld. Zouden er in de mechanismen van de dramademocratie niet ook aanknopingspunten te vinden zijn voor nieuwe praktijken van burgerschap, voor theateraal burgerschap? Burger zijn is als burger gezien worden; en dat is ook omkeerbaar: burgerschap moet je voor je zien, je moet er een beeld van hebben om zelf burger te kunnen zijn. Als we politici en bestuurders in beeld krijgen, zien we dan ook burgers aan wie wij ons kunnen spiegelen? De stelling van Van Gunsteren is toch dat burgerschap een ambt is, het primaire ambt van de vrije republiek zelfs, en dat elke bestuurder die een ambt vervult, burger is en blijft. Vervullen bestuurders en politici die via de media tot ons komen dan wellicht hun ambt publiekelijk op zo'n manier dat zij meteen als rolmodel kunnen fungeren voor 'gewone' burgers?

Burgemeesters hebben misschien nog het meest zo'n voorbeeldfunctie, omdat ze als politici op een bepaalde manier boven de partijen staan en juist daardoor dicht bij de burgers. In de trein naar huis, met mijn blik op het donkere raam, komen twee beelden bij me op, een positief en een negatief. Na de moord op Pim Fortuyn loopt burgemeester Opstelten voorop in de stoet rouwenden in Rotterdam; hij is in die haast revolutionaire dagen de regent die erin slaagt de kloof te overbruggen tussen 'de politiek' (rare uitdrukking eigenlijk) en de aanhang van Fortuyn. Hij laat zien dat ook de vertegenwoordigers van de gevestigde orde, de mensen die bestuurlijke verantwoordelijkheid dragen, geschokt zijn; hij gaat voor, staat tussen de mensen. Aan dat optreden ontleent hij vervolgens het draagvlak voor krachtig politiek leiderschap om de ernstige problemen van Rotterdam aan te pakken. 'Aan het werk', is de boodschap, en dat is precies wat minder prominente burgers ook kunnen doen. Volgende beeld. Na de aanslag met pistoolschoten op het redactielokaal van het tijdschrift *Quote* spreken velen (vooral journalisten) hun afschuw uit, maar krijgen we burgemeester Cohen niet te zien. Pas een week na de aanslag belt Cohen met hoofdredacteur Kelder. 'Daarmee symboliseerde hij als het ware de algemene lauwheid waarmee het openbaar bestuur en de politiek op deze aanslag gereageerd hebben', schrijft Frits Abrahams (*NRC Handelsblad*, 5-12-2003). Als de persvrijheid in gevaar is, moeten voorbeeldige burgers hun bezorgdheid en betrokkenheid tonen, namens allen. Deze twee situaties die mij voor de geest komen, terwijl de trein trouwens afremt voor Rotterdam, lijken misschien onbeduidende incidenten als men de loop van de politieke gebeurtenissen volgt, maar het zijn ook emblemen van succesvol en falend burgerschap. Terwijl de trein weer optrekt, bedenk ik dat de burgers blijkens opinieonderzoeken het 'eigenstandige' profiel van de burgemeester als regent boven de politiek en dichtbij de mensen zeer waarderen. Het is ironisch dat als D66 haar zin krijgt en de burgemeester rechtstreeks gekozen gaat worden, met als onontkoombaar gevolg een politisering van het ambt, er nog maar bitter weinig ruimte zal zijn voor dit eigenstandige burgemeestersoptreden en dat dan dus op een ander niveau de voorkeur van de burgers juist niet meer telt.

Aan dit mechanisme van het burgerschap, dat gezien moet worden om te worden nagevolgd, zit een duistere keerzijde. Als er geen burgers te zien zijn die als ambtsdragers hun burgerschapsrol goed vervullen, komt er ook geen identificatie tot stand. Er zijn in ons land geen allochtone burgervaders en -moeders. Sterker nog: er zijn op televisie nauwelijks allochtone modelburgers te zien. Het beeld van de allochtoon in de media is altijd weer dat van de gemarginaliseerde en de crimineel. Hoe moeten allochtone jongeren zich dan op het burgerschap voorbereiden? Is iemand als Ayaan Hirsi Ali bijvoorbeeld wel een goed rolmodel voor religieuze jongeren van allochtone herkomst?

Als het om voorbeeldig burgerschap gaat, moeten we maar geen wonderen verwachten van de

mechanismen die werkzaam zijn binnen de dramademocratie zelf. Doorgaans worden de burgers in hun rol van passieve toeschouwers bevestigd. Gebeurtenissen in de wereld worden voorgesteld als onbeheersbaar, als politiek falen, of als een duistere samenzwering. Niemand lijkt nog precies te weten wat we van volksvertegenwoordigers of moderne regenten mogen verwachten of hoe visies en belangen tot het Algemeen Belang kunnen worden omgesmeed. Wat kan in deze situatie van onzekerheid en conceptuele verwarring de bijdrage zijn van de politieke theorie als onderzoekstraditie? Ik denk dat die gelegen is in het afstand nemen van het heden zonder de band met de actualiteit door te snijden. We moeten op zoek naar een klassieke denker die met dezelfde vragen van theateraal burgerschap bezig was en die door zijn afstand tot het heden de verbeelding prikkelt. Ik meen die denker gevonden te hebben buiten het lijstje van 26 verplichte werken uit het werkboek *Politieke theorieën*, en wel in de persoon van Denis Diderot en zijn tekst over het toneel, de *Paradox over de toneelspeler*.

Diderot, met d'Alembert redacteur van de beroemde *Encyclopédie* en een van de toonaangevende Franse verlichtingsdenkers, bestrijdt in zijn polemische geschrift de gedachte dat je als acteur zelf de emoties moet ondergaan die je op het toneel wilt overbrengen aan het publiek. Je moet de bij de rol en het stuk passende emoties juist tijdens repetities (iets nieuws in de toneelkunst van die tijd) onderzoeken en bestuderen, en er de uiterlijke tekenen van kennen. De beste toneelspeler roept wel emoties op bij het publiek maar doet dit door die emoties zelf niet te ondergaan. Dit is dan de paradox van Diderot: reflectieve distantie schept betrokkenheid. Hij zag zelf ook het verband tussen de toneelspeler en de burger; de burger is idealiter ook iemand die zich niet door zijn emoties laat meeslepen, maar ze onderzoekt en er kritisch en reflectief mee om kan gaan. En Diderot nam nog een verdergaande stap: hij zag in het goed gespeelde toneelstuk een metafoor voor de vrije samenleving.

?Een toneelstuk lijkt net op een goed geordende samenleving, waarin iedereen iets van zijn rechten opoffert voor het welzijn van het geheel. Wie zal dat offer het beste naar waarde weten te schatten? Iemand met een onvlambaar temperament? Een fanaticus? Beslist niet. In de samenleving zal het de evenwichtige mens zijn; op het toneel de toneelspeler die zijn hoofd erbij houdt.?

Een toneelspeler die zijn hoofd erbij houdt: een mooie omschrijving van de politicus of bestuurder die zich bewust is van zijn burgerschapsambt. Ook de ambtsdrager zet de meest overtuigende voorstelling neer als hij zich niet volledig identificeert met de verantwoordelijkheden die aan zijn positie of rol zijn verbonden, maar daar de uiterlijke tekenen van afgeeft en intussen zich als een gewone burger blijft opstellen; reflectieve distantie schept juist betrokkenheid. Het is te hopen dat er in de zaal dan geen fanatici zitten, maar evenwichtige mensen die wel weten dat de geacteerde gevoelens geveinsd zijn en daardoor de voorstelling juist intenser kunnen beleven en op waarde schatten. Dit is dus de paradox over het burgerschap: de politieke toeschouwer die een evenwichtig mens is en de codes en conventies van de dramademocratie kent, zal zich een kritisch oordeel vormen over het gepresenteerde drama en daarin ook mogelijkheden zoeken om zich als burger met de politiek in te laten. Ook van die kant schept reflectieve distantie betrokkenheid. Deze paradoxen zijn van belang voor het vaak alleen met de mond beleden ideaal van de responsieve overheid, die luistert en adequaat op noden en visies reageert: dat ideaalbeeld vereist aan de ene kant ambtsdragers die burger blijven en aan de andere kant burgers die bereid zijn uit de toeschouwerrol te stappen en zich met de publieke zaak te bemoeien - hoe marginaal hun invloed ook is.

Het theatrale burgerschap in de trant van Diderot is niet letterlijk te nemen in de context van de moderne dramademocratie. Juist door die afstand kan het democratische burgerschap echter tot voorbeeld strekken. Burgerschap vereist immers altijd het activeren van de verbeelding. De tegendraadse beschouwingen van Herman van Gunsteren hebben daar bijna vier decennia aan bijgedragen.

Willem Witteveen is hoogleraar encyclopedie van de rechtswetenschap aan de Universiteit van Tilburg.

Besproken boeken:

A Theory of Citizenship: Organizing Plurality in Post-1989 Democracies
door **Herman R. van Gunsteren**.
Westview Press. Boulder, Colorado 1998.
160 pag. , € 33,59

Denken over politieke verantwoordelijkheid
door **Herman R. van Gunsteren**.
Samsom. Alphen aan den Rijn 1974. 36 pag.

Eigentijds burgerschap
door **Herman R. van Gunsteren et al.**
Publicatie van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
Sdu uitgeverij. Den Haag 1992. 126 pag. , € 12,50

Politieke theorieën

door **Herman R. van Gunsteren en Grahame Lock.**

Samsom. Alphen aan den Rijn 1977. 458 pag.

Sterke posities in de politieke filosofie

door **Grahame Lock, Herman R. van Gunsteren en Etienne Balibar.**

Stenfert Kroese. Leiden 1989.

170 pag.

The Quest for Control: A critique of the rational-central-rule approach in public affairs

door **Herman R. van Gunsteren.**

John Wiley & Sons. Londen 1976. 162 pag.

Woordenschat voor verwarde politici

door **Herman R. van Gunsteren.**

Van Gennep. Amsterdam 2004.

127 pag., € 12,50